

HET SOCIAAL KAPITAAL VAN DE NEDERLANDSE KIEZER

Paul Dekker en Joep de Hart

1. INLEIDING

In Nederland en ook in andere West-Europese landen zijn er de laatste jaren steeds vaker sombere beschouwingen te horen over de ontwikkeling van het maatschappelijk engagement en de politieke betrokkenheid in de bevolking. Er zijn tal van binnenlandse verschijnselen aan te wijzen die deze zorgen rechtvaardigen (neergang van het verenigingsleven, dalende verkiezingsopkomst, leegloop van politieke partijen), maar de stemming is voor een deel ook geïmporteerd. Vooral beschouwingen over en analyses van ontwikkelingen in Amerika hebben grote invloed, waarbij moeilijk uit te maken is of dat nou komt vanuit het idee dat wat in Amerika gebeurt, ons op kortere of langere termijn ook te wachten staat, of omdat toppers van de Amerikaanse sociale wetenschappers door de kwaliteit van hun werk en hun tot de verbeelding sprekende presentatie nu eenmaal een grote invloed hebben op wat internationaal de 'real issues' zijn.

In de Amerikaanse discussie worden allerlei verschijnselen van betrokkenheid en participatie in verband gebracht met het vertrouwen dat burgers in elkaar en in hun publieke en politieke instituties hebben. Dat gebeurt vaak onder de noemer sociaal kapitaal, dat in deze discussie wordt opgevat als "features of social life – networks, norms, and trust – that enable participants to act together more effectively to pursue shared objectives" (Putnam, 1995: 664-665). Het vermoeden is dat voor de instandhouding van het sociale kapitaal activiteiten van vrijwillige organisaties en vrijwillig individueel engagement een grote rol spelen. Daarop zal in de volgende paragraaf verder worden ingegaan.

Die paragraaf begint met een korte beschouwing over de toegenomen aandacht voor het onderwerp vertrouwen. Vervolgens worden uit de actuele literatuur over sociaal kapitaal en uit de politicologische literatuur enkele hypothesen over de relaties tussen

vertrouwen en participatie gelicht, die empirisch kunnen worden onderzocht in Nederland. In paragraaf 3 wordt het datamateriaal voorgesteld en in de uitgebreide paragraaf 4 komen zowel ontwikkelingen in participatie en vertrouwen sinds de jaren zeventig als hun onderlinge relaties aan bod. Met gegevens uit 1998 wordt in paragraaf 5 en 6 dieper ingegaan op de sociale participatie en het vertrouwen in instituties. In de slotparagraaf wordt teruggekomen op de zorgelijke beschouwingen die aanleiding gaven tot deze empirische analyses.

2. VERTROUWEN EN PARTICIPATIE

Vertrouwen is een populair onderwerp geworden in de sociale wetenschappen. Dat is zowel te begrijpen als een gevolg van de toenemende belangstelling voor culturele factoren binnen diverse subdisciplines, zoals de institutionele economie en de vergelijkende politicologie, als ook als een reactie op de zich opeenstapelende aanwijzingen voor een verontrustende daling van het vertrouwen van burgers in de politiek en in publieke instituties in enkele landen. Ook de ontdekking dat wijdverbreid wantrouwen, cynisme en onverschilligheid grote belemmeringen zijn voor de nieuwe democratieën in Oost- en Centraal-Europa, en de toenemende onzekerheid in brede kring over de morele grondslagen van het beschaafde samenleven en de gevestigde democratieën in het westen (sociale cohesie, de kloof tussen burgers en politiek) spelen hierbij allicht een rol.

Belangrijke publicaties in dit verband waren *Making democracy work* van Putnam (1993) en *Trust* van Fukuyama (1995). Voor beide auteurs is wederzijds vertrouwen van burgers een centraal element in het vermogen van een maatschappij om te komen tot effectieve samenwerking en gecoördineerde actie. Putnam vergelijkt Italiaanse regio's om te laten zien hoe vertrouwen is ingebed in veelomvattende 'civic community'-tradities en positieve economische, politieke en bestuurlijke effecten genereert. Fukuyama gaat landenvergelijkend te werk om het economisch belang van sociaal vertrouwen aannemelijk te maken. De stelling is in beide gevallen dat het vertrouwen tussen burgers doorwerkt in het functioneren van maatschappelijke instellingen en naast een aangename maatschappelijk klimaat ook tastbare bestuurlijke en economische opbrengsten heeft.

Economisch is het basisidee dat men met wederzijds vertrouwen sneller tot transacties komt en deze transacties soepeler verlopen. Er wordt minder gescreend en gecontroleerd, minder schriftelijk vastgelegd en minder geld aan advocaten besteed. Op politiek vlak is een verwante overweging dat vertrouwen collectieve actie faciliteert. Ik lever mijn vrijwillige bijdrage zolang ik erop kan vertrouwen dat anderen daar geen misbruik van maken als 'freeriders'. Naarmate er meer vertrouwen is, zullen burgers gemakkelijker in staat zijn om gemeenschappelijke problemen op te lossen en dat zonder een beroep te hoeven doen op de overheid met haar controle- en sanctiemogelijkheden.

Het gaat in het bovenstaande om vertrouwen tussen burgers die elkaar niet of niet goed kennen. Dat is iets anders dan vertrouwen in mensen waarmee men intensief contact heeft, en de specifieke verwachtingen van betrouwbaarheid op basis van berekenbaarheid of concrete ervaringen of vertrouwen in 'de eigen soort' (zie Yamagashi en Yamagashi, 1994 en literatuurverwijzingen in Dekker, 1999). Het gaat om 'generalized trust' en niet om 'particularized trust' in een beperkte groep.

De meting van gegeneraliseerd sociaal vertrouwen in surveyonderzoek gebeurt meestal, ook hier, met één simpele vraag: "Vindt u dat over het algemeen de meeste mensen wel te vertrouwen zijn of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen?", met als antwoordmogelijkheden "wel te vertrouwen", "je kan niet voorzichtig genoeg zijn" en "weet niet". Deze vraag uit Amerikaans onderzoek uit de jaren vijftig heeft via het landenvergelijkende onderzoek van de politieke cultuur rond 1960 door Almond en Verba (1989) en in latere European- en World values-onderzoeken ruime verspreiding gevonden.

Er is in literatuur over sociaal kapitaal ook aandacht voor vertrouwen in instituties en de media. Men zou dit vertrouwen kunnen zien als een verdere veralgemening van vertrouwen in anderen, maar er is ook wat voor te zeggen om hier van een andere dimensie te spreken: een verticale dimensie van vertrouwen tussen burgers en overheid en van vertrouwen in de instituties die in de collectieve meningsvorming en politieke besluitvorming een rol spelen, dwars op de horizontale vertrouwensrelaties tussen (groepen) burgers. Tussen sociaal vertrouwen en institutioneel vertrouwen wordt statistisch meestal een positief, zij het zelden sterk verband gevonden, zowel op individueel niveau als in nationale gemiddelden (Newton, 1999; Dekker, 1999).

Met name in de Verenigde Staten is er ook een praktische belangstelling voor het verband tussen sociaal vertrouwen en vertrouwen in politieke instellingen. Misschien zijn de oorzaken van het sterk toegenomen wantrouwen en cynisme dat politici en politieke instellingen ten deel valt, weg te nemen en kan via een herstel van het politieke vertrouwen van het Amerikaanse publiek ook het vertrouwen tussen de burgers onderling worden verstevigd. Sommigen stellen dat, gezien de statistische zwakte en onzekere causaliteit van verbanden tussen individuele metingen van soorten vertrouwen, van een dergelijke strategie weinig te verwachten is (Uslaner, 1999). Anderen verwijzen naar studies van institutionele verschillen in vertrouwenwekkendheid en de uitstraling van politieke en bureaucratische integriteit, en gaan op zoek naar de organisaties en procedures die in breder verband vertrouwen kunnen genereren (Levi, 1998).

Wat de relaties tussen sociaal vertrouwen en participatie betreft, hebben vooral het boek van Putnam (1993) over de Italiaanse regio's en zijn beschouwingen over de neergang van het democratisch burgerschap in de Verenigde Staten (Putnam, 1995) inmiddels veel onderzoek uitgelokt (o.a. Van Deth et al. 1999, voor een kritische bespreking Foley en Edwards 1998).

Putnam signaleert in Amerika een afname van vertrouwen en van participatie en stelt dat er een verband tussen beide trends bestaat. Participatie in verenigingen en andere vrijwillige sociale verbanden draagt bij aan de verspreiding van vertrouwen: "Social networks allow trust to become transitive and spread: I trust you, because I trust her and she assures me that she trusts you" (Putnam, 1993: 169). In een cultuur van we-

derzijds vertrouwen bloeit het gemeenschapsleven en wordt participatie gestimuleerd. Participatie en vertrouwen (en coöperatieve normen en sociale netwerken) versterken elkaar en dat doen afnemende participatie en afnemend vertrouwen ook, en zo wordt de ontwikkeling van sociaal kapitaal in een maatschappij gekenmerkt door "virtuous and vicious circles" (Putnam, 1993: 170).

Wat de causaliteit betreft, vinden sommige auteurs statistische aanwijzingen dat de effecten van participatie op vertrouwen sterker zijn dan andersom (Brehm en Rahn, 1997) en bieden anderen overwegingen waarom het omgekeerde verband waarschijnlijker is: engagement komt voort uit vertrouwen en vertrouwen is ingebed in een algemene levenshouding – bijvoorbeeld optimisme (Uslaner, 1999).

Naast de wisselwerking tussen sociaal vertrouwen en sociale participatie zoals met name Putnam die beschrijft, is in de literatuur ook specifiek een relatie gelegd tussen sociaal vertrouwen en politieke participatie. Zo benadrukten Almond en Verba (1989) het belang van sociaal vertrouwen voor het beschaafd uitvechten van politieke meningsverschillen. Als er onderling vertrouwen is, zijn burgers niet bang dat ze in hun privé-leven nadelige consequenties zullen ondervinden van het uiten van politiek afwijkende meningen.

Sociaal vertrouwen als gevolg van politieke participatie is in de literatuur geen thema. Wel is de wisselwerking van politieke participatie en politiek vertrouwen al lang onderwerp van politicologisch onderzoek. Daarbij gaat het vooral om vertrouwen in de integriteit en responsiviteit van politici en politieke instellingen. Dit vertrouwen is een element van de overtuiging dat je in staat bent invloed uit te oefenen op de politiek, oftewel politiek zelfvertrouwen. Dergelijk vertrouwen is een basis voor politieke activiteiten en door de daarbij opgedane ervaringen kan het vertrouwen worden geschokt of versterkt.

Tot slot van deze paragraaf verdient het verband tussen sociale en politieke participatie aandacht. Dat sociale participatie uitmondt in politieke participatie, is iets dat veelvuldig en ook al heel lang is gesignaleerd. In een uitvoeriger beschouwing zou hier een behandeling van de Amerikaanse ervaringen van Alexis de Tocqueville niet misstaan, maar om de achtergronden van het huidige surveyonderzoek op dit gebied aan te geven volstaat hier opnieuw een verwijzing naar de landenvergelijkende analyse van de 'civic culture' door Almond en Verba (1989) en het vele onderzoek dat daarop heeft voortgebouwd (zie Laitin, 1995; Dekker en Van den Broek, 1999).

Verba et al. (1995: 40) maken voor het actief betrokken raken bij de politiek een onderscheid tussen drie soorten individuele effecten van participatie in niet-politieke organisaties:

- leden raken geïntegreerd in sociale netwerken waarin verzoeken om politieke participatie worden gedaan (men ontmoet actieve mensen);
- ze worden blootgesteld aan politieke informatie (er worden politieke kwesties aan de orde gesteld in een preek in de kerk of aan de bar van de sportvereniging); en
- ze doen ervaringen op en leren organisatorische en communicatieve vaardigheden aan, die in de politiek van pas komen, zoals het deelnemen aan vergaderingen, het schrijven van zakelijke brieven en het houden van toespraken

en presentaties.

Naast deze individuele effecten zijn relaties van niet-politieke organisaties met de politiek van belang: de organisaties realiseren collectieve voorzieningen of behartigen anderszins publieke belangen, waardoor op zijn minst een functionele overlap ontstaat met het werkkterrein van overheidsinstanties, en ze behartigen expliciet hun belangen tegenover overheden en nemen standpunten in bij politieke controverses. Hier raken de leden collectief bij de politiek betrokken als aanhang van organisaties.

Tot zover een aantal verbanden die in de literatuur worden gelegd tussen participatie en vertrouwen. De materie is complex en dwingt voor een korte bijdrage tot bescheidenheid. Naast trends in participatie en vertrouwen, kunnen in dit artikel slechts enkele relaties aan bod komen: sociaal vertrouwen als effect van sociale participatie; politieke participatie als effect van sociale participatie; en vertrouwen in instituties als effect van participatie en sociaal vertrouwen. Dit zijn de relaties die in de literatuur de meeste aandacht hebben gekregen. De gesuggereerde causaliteit dient vooral een toegankelijke presentatie en is niet altijd een kwestie van theoretische overtuiging.

3. DATA EN METHODEN

Er wordt gebruik gemaakt van de Nationale kiezersonderzoeken (NKO's), vooral het onderzoek van 1998 (1). Alle gegevens in dit hoofdstuk hebben dan ook betrekking op de kiesgerechtigde bevolking dat wil zeggen Nederlanders van 18 (in 1972: 21) jaar en ouder. De NKO's worden al vele jaren gehouden rond de Nederlandse Tweede-Kamerverkiezingen, meestal met een enquête voorafgaande aan de verkiezingen (de eerste golf) en een enquête kort erna (de tweede golf). De belangrijkste onderwerpen van het onderzoek door de jaren heen zijn het stemgedrag en partijvoorkeuren (zie Thomassen et al. 2000). Daarnaast komen andere politieke houdingen en gedragingen voortdurend aan de orde en is er per onderzoek ruimte om gegevens te verzamelen waaraan op dat moment bij politicologen en andere sociale wetenschappers behoefte bestaat. Hier worden voortdurend verzamelde gegevens over politieke participatie en houdingen gebruikt alsmede minder frequent verzamelde gegevens over sociale participatie en over vertrouwen.

Er vindt een vrij sterke herweging van de resultaten plaats. Herweging gebeurt niet alleen op demografische kenmerken, maar ook – en voor de bevindingen op het vlak van maatschappelijke en politieke betrokkenheid is dat veel belangrijker – op stemgedrag. Het stemgedrag dat in de golf enquêtes van na de verkiezingen wordt gerapporteerd, wordt als het ware in overeenstemming gebracht met de werkelijke verkiezingsuitkomsten. De verhoudingen van de gerapporteerde en feitelijke partijkeuzen komen doorgaans aardig overeen, correctie behoeft vooral de opkomst. Afgaande op de rapportage van de ondervraagden van de enquêtegolf van na de verkiezingen zou in 1998 rond de 91% van de kiesgerechtigden hebben gestemd; in werkelijkheid was het 73%. Dit verschil kan diverse oorzaken hebben: er zijn niet-stemmers die zeggen dat ze wel hebben gestemd omdat ze denken dat dit de fatsoensnorm is (sociale wense-

lijkheid), onder de geënquêteerden zijn werkelijk meer stemmers omdat door de eerste golf enquêtes de belangstelling voor de verkiezingen is gewekt (Hawthorne-effecten), of er waren bij voorbaat al meer stemmers onder de geënquêteerden omdat niet-stemmers minder vaak wilden meewerken aan het onderzoek (selectieve non-respons). De laatste verklaring is waarschijnlijk de belangrijkste. De veronderstelling dat politiek niet-betrokkenen minder geneigd zijn tot deelname aan politieke enquêtes, heeft de afgelopen jaren in ieder geval aanleiding gegeven tot discussies over de kwaliteit van het kiezersonderzoek (Visscher, 1995; SCP, 1996: 535-537; Köbber en Tromp, 1999: 38-48).

Door herweging tellen de antwoorden van de niet-stemmers in het kiezersonderzoek nu zwaar mee in de resultaten. Voorzover de derde verklaring voor de overschatting van de opkomst juist is, kan dit een goede compensatie zijn voor de geringere kans van deelname door politiek, minder-betrokkenen. De herweging is echter niet zonder risico's. Mensen die niet gaan stemmen, maar zich wel uitgebreid tweemaal laten enquêteren over politiek, zijn niet vanzelfsprekend representatief voor mensen die uit politieke desinteresse verkiezingen én kiezersonderzoeken aan zich voorbij laten gaan.

Zoals verderop zal blijken zijn alle indicatoren die we in dit artikel zullen gebruiken van oorsprong tweedelingen of zijn metingen achteraf gedichotomiseerd. De meest toegepaste techniek is logistische regressieanalyse en daarover wordt gerapporteerd met relatieve kansenverhoudingen oftewel *odds ratio's*. Een *odds* is een kansenverhouding, namelijk de kans op aanwezigheid van een kenmerk gedeeld door de kans op afwezigheid ervan; een relatieve kansenverhouding is de verhouding tussen twee *odds*. Een coëfficiënt groter dan 1 betekent een oververtegenwoordiging van de afhankelijke bij de vermelde categorie, een coëfficiënt kleiner dan 1 betekent oververtegenwoordiging bij de niet-vermelde referentiecategorie. Er is sprake van een positief, respectievelijk negatief effect van de vermelde categorie. Afgezien van Engelse bookmakers, spreken kansenverhoudingen weinigen tot de verbeelding. De maat is echter bij uitstek geschikt voor de vergelijking van effecten op afhankelijke dichotome variabelen met een ongelijke verdeling en bovendien biedt het multiplicatieve model dat eraan ten grondslag betere statistisch gezuiverde effecten dan de lineaire technieken met ogenschijnlijk inzichtelijker resultaten.

4. ONTWIKKELINGEN

4.1. Participatie

Tabel 1 toont voor de kiesgerechtigde Nederlandse bevolking – 21 jaar en ouder in 1972, daarna 18 jaar en ouder – lidmaatschaps- en deelnamecijfers. Ondanks herweging van de resultaten op onder andere opkomstcijfers, is er in tabel 1 sprake van enige overschatting van de participatie. Zo is uit andere bronnen bekend dat de organisatiegraad van vakbonden (aandeel van de afhankelijke beroepsbevolking) daalde

van 37% in 1972 naar 28% in het midden van de jaren negentig. In de tabel gaat het om alle kiesgerechtigden en daarom zou, ondanks toevoeging van beroeps- en standsorganisaties aan de vakbonden, het aandeel georganiseerden hier lager moeten zijn. Het feitelijke percentage van het electoraat dat lid is van in de Tweede Kamer gekozen partijen, nam af van 4,9% in 1972 naar 2,6% in 1994 en 1998 (SCP, 1998: 761 en mededeling van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen). Waarschijnlijk speelt bij zowel vakbonden als partijen naast de vermeende sociale wenselijkheid van lidmaatschap enige verwarring over individueel lidmaatschap en collectief lidmaatschap van huishoudens de respondent parten.

De cijfers weerspiegelen wel goed de neergaande trend in partijpolitieke organisatiegraad en de stijgende trend in het lidmaatschap van vrijwillige organisaties in het algemeen (SCP, 1998: 757-765). Ook de afgenomen animo voor verkiezingscampagnes toont een reële trend, al is het cijfer dat in 1998 nog bij 3% van de kiesgerechtigden thuis een verkiezingsaffiche hing, niet zo reëel (dan had er bij een op de twintig huizen iets moeten hangen). Reëler lijkt dat de informele betrokkenheid bij de campagne zich heeft gehandhaafd: zowel in 1977 als in 1998 zegt 14% van de ondervraagden dat ze in gesprekken probeerden de partijkeuze van anderen te beïnvloeden. Wat de afzonderlijke politieke activiteiten in tabel 1 betreft is het feit dat ze in het kiezersonderzoek als protestactiviteiten worden geïntroduceerd, een rem op de gerapporteerde deelname; de vraagstelling of men er 'ooit' gebruik van maakte, werkt waarschijnlijk erg stimulerend (Dekker, 2000).

Tabel 5. Lidmaatschap van organisaties en effecten van lidmaatschap in 1998, lidmaatschap in procenten en effecten in ongecorrigeerde en gecorrigeerde relatieve kansverhoudingen^a

	leden als % van leden als debe- volking de leden	effecten op sociaal vertrouwen				effecten op politieke participatie			
		wel/ geen lid	wel/ geen lid gecorr. ^b	actief/ passief lid	wel/ geen lid gecorr. ^b	wel/ geen lid	wel/ geen lid gecorr. ^b	actief/ passief lid	actief/ passief lid
milieu- en natuurbehoud, zoals Greenpeace, Natuurmonumenten	30	1,9**	1,5**	0,5*	1,8**	1,4**	1,1	1,1	
verkeer en vervoer, zoals de ANWB, de ENFB of de reizigersorganisatie ROVER	52	1,7**	1,4**	0,9	1,7**	1,2*	1,8	1,8	
vereniging van huurders of eigenwoningbezitters, zoals de vereniging Eigen Huis	18	1,5**	1,1	1,1	1,4**	1,1	1,1	1,1	
derde wereld, mensenrechten en vrede, zoals Terre des Hommes of Amnesty	14	2,5**	1,9**	1,0	3,0**	2,3**	1,0	1,0	
vakbond, zoals de FNV of het CNV, of beroeps- of stands- organisatie	28	1,2*	1,0	1,9*	2,1**	1,7**	2,1**	2,1**	
buurt- of wijkvereniging	16	0,9	0,9	1,1	1,2	1,0	2,1**	2,1**	
vrouwenverenigingen of bonden	7	0,7	0,8	0,8	1,9**	2,2**	1,3	1,3	
sportverenigingen	36	1,3**	1,1	1,3	1,2	1,0	1,3	1,3	

^a Significantie: * = $p < 0,05$ en ** = $p < 0,01$ (tweezijdig).

^b Gecorrigeerd is weer voor de effecten van sekse, leeftijd en opleiding, alsook voor de effecten van lidmaatschap van alle andere organisaties.
Bron: NKO 1998; gewogen resultaten

De duidelijkste trend is dat de activiteiten die ooit door politicologen werden betiteld als 'onconventioneel' om ze te onderscheiden van de 'normale' electorale en gezagsdragersgerichte participatie, inmiddels het belangrijkste onderdeel van het participatierepertoire van de Nederlandse burger zijn geworden: een kwart van de ondervraagden in 1998 heeft weleens deelgenomen aan een actiegroep of demonstratie, een ruime meerderheid doet kond van de deelname aan een handtekeningactie. Wordt de laatste activiteit buiten beschouwing gelaten, dan kan over de hele periode met licht stijgende tendens ruwweg de helft van de bevolking als politiek participant worden aangemerkt.

4.2. Vertrouwen

Tabel 2 biedt indicatoren voor sociaal en politiek vertrouwen. Sociaal vertrouwen is gemeten met de standaardvraag voor gegeneraliseerd intermenselijk vertrouwen, die in de inleiding al aan bod kwam. Politiek vertrouwen wordt benaderd met de ontkenning van een aantal negatieve uitspraken over politici.

Het sociale vertrouwen toont een scherpe stijging tussen 1977 en 1998; van 40% naar 55%. Het is jammer dat tussenliggende jaren ontbreken, maar gezien andere enquêtegegevens is de stijging wel plausibel. De 'European values'-onderzoeken tonen met dezelfde vraag voor Nederland voor 1981 en 1990 een stijging van sociaal vertrouwen van 45% naar 54% (Dekker, 1999: 170).

Er is geen goede indicator beschikbaar voor politiek vertrouwen in de zin van de overtuiging dat politici te goeder trouw zijn en niet willens en wetens het algemeen belang schaden. Het dichtst in de buurt komt de ontkenning van de uitspraak 'tegen beter weten in beloven politici meer dan zij waar kunnen maken', die niet voor niets afkomstig is uit een vragenbatterij waarmee politicologen politiek wantrouwen plegen te meten. De cijfers in tabel 2 suggereren een geslonken politiek vertrouwen. Het idee dat politici welbewust meer beloven dan ze waar kunnen maken, was altijd al populair en men kan zich afvragen of hier niet slechts een betrekkelijk onschuldige beroepsdeformatie wordt gesignaleerd (voor vertegenwoordigers en marktkeoplui geldt in de ogen van het publiek waarschijnlijk hetzelfde). Een blijk van diepgeschokt vertrouwen is het waarschijnlijk niet, gezien de resterende vier opvattingen in de tabel. De uitspraken dat politici vooral op hun eigen belang uit zijn en dat je eerder Kamerlid wordt dankzij vrienden dan dankzij bekwaamheid, worden doorgaans gebruikt om politiek cynisme te meten. In alle jaren wijzen betrekkelijk stabiele meerderheden deze opvattingen af. Afwijzing van de resterende twee opvattingen (Kamerleden interesseren zich niet voor mensen zoals ik en partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem) wordt in de politicologie gezien als een teken van politiek zelfvertrouwen, maar dat impliceert toch ook vertrouwen in de integriteit en responsiviteit van politici. De beide indicatoren geven geen aanleiding om te veronderstellen dat dit vertrouwen afnam. Vergelijkbare indicatoren in andere enquêtebestanden tonen evenmin duidelijke trends (vgl. SCP, 1996: 531-535). Kortom, volgens de eerste indicator is het vertrouwen in de oprechtheid van politici wel afgenomen, maar dat is waarschijnlijk niet gepaard gegaan met een algemeen afnemend vertrouwen in de politiek.

Overziet men de ontwikkelingen in participatie en vertrouwen in deze paragraaf, dan kan, ondanks enige twijfels bij de betrouwbaarheid van de databronnen, worden vastgesteld dat er in Nederland minder reden is voor zorg dan in de Verenigde Staten. Amerikanen participeren minder en ze vertrouwen minder dan zij ooit deden. Zo zou het sociale vertrouwen in Amerika zijn afgenomen van 58% in 1960 tot 35% in de jaren negentig (Uslaner, 1999). Volgens dezelfde vraagstelling steeg het vertrouwen in Nederland van 38% in 1972 naar 55% in 1998. In die periode is zeker de sociale en waarschijnlijk ook de politieke participatie toegenomen. Het politieke vertrouwen daalde, maar daar moet gezien de specifieke meting en de contra-indicaties, niet al te veel waarde aan worden gehecht. Op politiek vertrouwen als een variant van institutioneel vertrouwen wordt in paragraaf 5 teruggekomen. Eerst wordt in paragraaf 4 verder ingegaan op de ontwikkelingen tussen 1977 en 1998.

Tabel 2. Sociaal en politiek vertrouwen, 1972 - 1998, in procenten

	1972	1977	1981	1986	1989	1994	1998
Sociaal vertrouwen = 'de meeste mensen zijn te vertrouwen' ^a	38	40	55
(HELEMAAL) NIET EENS met 'Tegen beter weten in be- loven politici meer dan ze waar kunnen maken'	.	21	18	14	15	9	11
(HELEMAAL) NIET EENS met 'Ministers en staatsse- cretarissen zijn vooral op hun eigen belang uit'	.	68	70	66	69	63	67
(HELEMAAL) NIET EENS met 'Kamerlid word je eerder door je politieke vrienden dan door je bekwaamheden'	.	55	59	56	60	58	58
NIET EENS met 'De politieke partijen zijn alleen maar geïnte- resseerd in mijn stem en niet in mijn mening'	36	48	47	51	54	48	48
NIET EENS met: 'Kamerleden bekommenen zich niet om de mening van mensen zoals ik'	41	53	56	57	59	56	59

^a In antwoord op de vraag 'vindt u dat men in het algemeen de meeste mensen kan vertrouwen of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met andere mensen?'

Bron: NKO 1972-1998; gewogen resultaten

4.3. Differentiële trends

Gaat men af op de cijfers voor de hele bevolking, dan zijn er tussen 1977 en 1998 statistisch significante toenames geweest in het sociale vertrouwen en de sociale en politieke participatie. In tabel 3 worden de ontwikkelingen nog eens tegen het licht gehouden en wordt de invloed van drie sociaal-demografische standaardkenmerken nagegaan. Naast de gemiddelde effecten van sekse, leeftijd en relatief opleidingsniveau worden in de onderste drie rijen van de tabel eventuele veranderingen in de effecten van deze drie sociaal-demografische kenmerken in 1998 ten opzichte van 1977 gesignaleerd.

Tabel 3. Achtergronden en ontwikkelingen in sociaal vertrouwen en sociale en politieke participatie tussen 1977 en 1998, gecorrigeerde relatieve kansverhoudingen^a

	sociaal vertrouwen	sociale participatie	politieke parti- cipatie
1998 (i.p.v. 1977)	1,6**	1,0	1,4
vrouw (i.p.v. man)	0,7**	0,5**	0,6**
45 of ouder (i.p.v. 18-44 jaar)	0,7**	0,8*	1,0
hoger opgeleid (i.p.v. lager)	1,6**	1,6**	1,6**
interactie-effecten:			
vrouw in 1998 (i.p.v. vrouw in 1977)	1,1	1,8**	1,1
45 of ouder in 1998 (i.p.v. ouder in 1977)	1,1	1,2	1,1
hoger opgeleid in 1998 (i.p.v. in 1977)	1,3	1,1	1,0

^a Significantie: * = $p < .05$ en ** = $p < .01$ (tweezijdig); gecorrigeerd is voor effecten van de overige genoemde kenmerken; opleidingsniveau is per jaar in twee zo gelijk mogelijke helften opgedeeld

Bron: NKO 1977 en 1998; gewogen resultaten

In de lijn met veel ander onderzoek neigen lager opgeleiden minder dan hoger opgeleiden tot sociaal vertrouwen en tot participatie. Vrouwen onderscheiden zich eveneens door minder vertrouwen en participatie en ook dat verschil wordt vaker aangetroffen (De Hart, 1999: 228, 234). Hier past echter wel de kanttekening dat het al of niet optreden van sekseverschillen in de participatie nogal gevoelig is voor de metingen. Afhankelijk van het soort vrijwillige organisaties en de aard van de politieke activiteiten zijn de verschillen substantieel of verwaarloosbaar. Die kanttekening geldt ook voor de leeftijdeffecten. In tabel 3 is de oudere helft van de bevolking minder geneigd tot vertrouwen en sociale participatie, maar in ander onderzoek worden voor vertrouwen geen leeftijdsverschillen aangetroffen en blijkt er wat de participatie betreft, veelal sprake van een kromlijng verband, waarbij mensen in de leeftijd tussen dertig en zestig zich actiever tonen dan jongeren én ouderen.

Tussen 1977 en 1998 is er een significante toename van sociaal vertrouwen geweest. Bij de politieke participatie blijkt echter geen sprake meer te zijn van een significant

verschil tussen 1977 en 1998 als rekening wordt gehouden met de sociaal-demografische (interactie) effecten. De stijging in sociale participatie blijkt geheel te herleiden te zijn op de toegenomen participatie van vrouwen. Van de mannen is in beide jaren twee derde van minstens een organisatie lid, bij de vrouwen stijgt het aandeel van 47% naar 63%. Nadere analyse leert dat in de categorieën van tabel 1 de inhaalbeweging van vrouwen terug te vinden is bij vakbonden en beroepsorganisaties – het lidmaatschap bij de vrouwen stijgt van 11% naar 21%, dat bij de mannen daalt van 42% naar 34% – en bij de overige organisaties – het lidmaatschapspercentage gaat hier bij de vrouwen van 25 naar 46, bij de mannen van 40 naar 48. De veranderingen bij vakbonden en beroepsorganisaties zijn plausibel gezien de sterk toegenomen participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt, maar bij de overige organisaties is een probleem dat alleen in 1977 expliciet naar zo'n restcategorie werd gevraagd (zie tabel 1). In 1998 zijn sportclubs en organisaties van huurders en huiseigenaren als zodanig opgevat. Gegeven de organisaties die zijn voorgelegd in 1998 (zie verderop tabel 5) komt deze keuze waarschijnlijk het meest in de buurt van de categorie 'overige organisaties' waaraan iemand denkt nadat is geïnformeerd naar vakbonden, buurt- en vrouwenorganisaties, maar niet uit te sluiten is dat de verschuiving in sociale participatie van de beide seksen tussen 1977 en 1998 ten dele een artefact is van de veranderde vraagstelling.

4.4. De samenhang tussen sociaal vertrouwen en participatie

In deze paragraaf willen we nagaan hoe vertrouwen en beide soorten participatie op individueel niveau aan elkaar gerelateerd zijn. In de inleidende paragraaf werden uit de politicologische literatuur drie relaties gelicht, waarvan er twee in deze paragraaf aan bod komen, namelijk 1) de effecten van sociale participatie op sociaal vertrouwen en 2) de effecten van sociale participatie op politieke participatie.

Tabel 4 toont sociaal vertrouwen en politieke participatie als afhankelijk van sociale participatie. Het betreft drie dichotome metingen zoals weergegeven in de gearceerde rijen van tabel 1 en tabel 2. De effecten van sociale participatie zijn ook weergegeven als relatieve kansenverhoudingen, ongecorrigeerd en gecorrigeerd voor sekse, leeftijd en relatieve opleidingsniveaus.

Tabel 4. Sociaal vertrouwen en politieke participatie naar sociale participatie, in 1977 en 1998, in procenten (horizontaal gepercentageerd) en relatieve kansverhoudingen

	heeft sociaal ver- trouwen		participeert politiek	
	1977	1998	1977	1998
geen sociale participatie	37	51	29	43
wel sociale participatie	43	57	53	56
ongecorrigeerde relatieve kansverhouding ^a	1,3*	1,3*	2,7**	1,7**
gecorrigeerde relatieve kansverhouding ^{a,b}	1,1	1,1	2,5**	1;6**

^a Significantie: * = $p < .05$ en ** = $p < .01$ (tweezijdig)

^b Gecorrigeerd is voor effecten van sekse, leeftijd (18-44 jaar / ≥ 45 jaar) en opleiding (in een opdeling van niveaus in twee zo gelijk mogelijke helften per jaar)

Bron: NKO 1977 en 1998; gewogen resultaten

Sociale participatie vertoont slechts zeer bescheiden positieve effecten op vertrouwen: zowel in 1977 als in 1998 hebben de sociale participanten iets meer vertrouwen dan de sociale non-participanten (43% tegen 37% in 1977, 57% tegen 51% in 1998), maar het effect verdwijnt na correctie voor sociaal-demografische verschillen. De bevinding van beperkte effecten van sociale participatie op sociaal vertrouwen correspondeert met ander Nederlands onderzoek. Op basis van gegevens uit 1996 signaleert ook De Hart (1999: 231) dat het lidmaatschap van verenigingen en het doen van vrijwilligerswerk in het algemeen niet gepaard gaat met substantieel meer vertrouwen in de medemens of in politieke instituties.

De sociale participatie maakt aanzienlijk meer verschil voor de politieke participatie. De politieke participatie is onder de sociale participanten 24 respectievelijk 13 procentpunten hoger dan onder de mensen die geen lid zijn van verenigingen en maatschappelijke organisaties; de effecten van sociale participatie verdwijnen ook niet wanneer met sociaal-demografische verschillen rekening wordt gehouden.

5. SOCIALE PARTICIPATIE IN 1998

In 1998 is wat de sociale participatie betreft gevraagd naar het lidmaatschap van een langere rij organisaties dan in eerdere jaren. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen secundaire en tertiaire organisaties. Eigenlijk is het in dit verband beter om te spreken van groepen dan van organisaties, want er zijn geen primaire organisaties. Primaire groepen zijn de informele, persoonlijke, 'face-to-face' verbanden van gezin, buurt, vrienden, kennissenkring en dergelijke. Secundaire groepen zijn geformaliseerd maar kenmerken zich nog wel door nabijheid en directe contacten tussen leden. In tertiaire groepen gaat dat element verloren en resteert een band van individuele leden met de organisatie. Zowel in Amerika als in Nederland (SCP, 1998: 765) kan een verschuiving worden gesignaleerd van secundaire organisaties met veelvuldig ledencontact naar tertiaire organisaties waarin leden slechts gemeenschappelijke interesses of idealen delen of individuele voordelen aan hun lidmaatschap ontleen, maar elkaar zelden of nooit als leden ontmoeten.

Door Putnam en anderen wordt, vaak met verwijzingen naar de beschouwingen van De Tocqueville over het Amerikaanse verenigingsleven in het begin van de vorige eeuw, aan secundaire organisaties een bijzondere functie toegekend in de burgerschapsvorming. Door de directe contacten tussen de leden dragen ze bij aan de vorming van sociaal vertrouwen en daarmee genereren ze sociaal kapitaal. Bovendien dragen ze door hun vergaderingen, bestuursfuncties en contacten met de publieke sfeer en met autoriteiten bij aan de vorming van politieke participanten (Verba et al. 1995; zie § 2). Die politiek vormende rol kan enerzijds niet worden vervuld door informele netwerken, waarin misschien wel veel over politiek wordt gepraat, maar waarin het ontbreekt aan institutionele relaties met de politieke sfeer en aan oefening in vaardigheden. Anderzijds kan ze niet worden vervuld door de al of niet ideële tertiaire organisaties, die als organisatie misschien wel stevige vertakkingen in de politiek hebben, maar waar dit de individuele leden niet raakt.

Tabel 5 biedt in de eerste kolommen een overzicht van het lidmaatschap van organisaties. Daarbij wordt opnieuw rekening gehouden met het oordeel van de respondent over de eigen activiteit: naast het percentage (passieve en actieve) leden in de bevolking is het percentage van de leden weergegeven dat zichzelf als ('zeer' of 'tamelijk') actief lid betitelt.

Het beeld van deze cijfers klopt waarschijnlijk wel met wat men zich voorstelt bij de onderscheiding tussen secundaire, 'face-to-face' verenigingen en tertiaire, 'service', 'mailing-list' en 'send-a-check' organisaties. Tegenover de kwantitatief door de automobilistenbond ANWB gedomineerde sector verkeer en vervoer met de helft van de ondervraagden georganiseerd en slechts 3% van de georganiseerden actief, staan de vrouwenbonden met slechts 7% georganiseerd maar daarvan wel de helft actief. Gelet op de kwantitatieve patronen zijn secundaire organisaties vooral te vinden onder de sport-, vrouwen- en buurtverenigingen, en zijn de organisaties in de sfeer van natuur en milieu, verkeer en vervoer, en huisvesting voornamelijk tertiair. Sociaal-economische belangenorganisaties en organisaties voor internationale solidariteit

kwalificeren zich waarschijnlijk ook eerder voor de tertiaire dan voor de secundaire organisaties.

In hoeverre zijn er nu aanwijzingen dat sociaal vertrouwen eerder het product is van secundaire organisaties waarin leden contacten met elkaar onderhouden? Wordt politieke participatie inderdaad ook vooral door lidmaatschap van die organisaties gestimuleerd of is hier van groter belang dat de organisaties doelstellingen hebben die politiek van aard zijn? Daarnaast kan de vraag worden gesteld in hoeverre er verschillen zijn tussen leden die zichzelf wel en leden die zichzelf niet als actief aanmerken. Verondersteld mag worden dat de 'actieven' de veronderstelde gunstige effecten van secundaire organisaties, zoals de ontwikkeling van sociaal vertrouwen door frequent contact, eerder ten deel worden dan de 'inactieven'. Onder de kopjes 'effecten op sociaal vertrouwen' en 'effecten op politieke participatie' wordt in tabel 5 informatie geboden om deze vragen te beantwoorden.

De resultaten beantwoorden wat het sociale vertrouwen betreft, stellig niet aan de verwachtingen. Bij de ongecorrigeerde effecten van lidmaatschap zijn het juist twee van de drie door secundaire organisaties gedomineerde sectoren die geen effect van lidmaatschap tonen. Leden van vrouwenorganisaties hebben eerder minder vertrouwen in de medemens dan de niet-leden, een bevinding die spoort met die van De Hart (1999: 231). Unieke positieve effecten op vertrouwen doen zich alleen voor bij het lidmaatschap van organisaties op de terreinen van natuur en milieu, verkeer en vervoer, en internationale solidariteit. Actieve leden onderscheiden zich van passieve leden alleen bij de sociaal-economische belangenorganisaties en bij de organisaties op het terrein van natuur en milieu, in het laatste geval merkwaardigerwijs door een geringer vertrouwen.

Tabel 1. Sociale en politieke participatie, 1972 - 1998, in procenten

	1972	1977	1981	1986	1989	1994	1998
lidmaatschappen:							
vak- of standsorganisatie	14	20	20	27	24	.	23
passief lid							5
actief lid	8	6	6				8
buurt- of wijkvereniging	6	8	9	.	.	.	8
passief lid	4	6	6	.	.	.	8
actief lid	4	3	3	.	.	.	3
vrouwenverenigingen en -bonden	6	5	5	.	.	.	3
passief lid	7	8	9	.	.	.	18 ^a
actief lid	16	24	29	.	.	.	29 ^a
sociale participatie: is van minstens één van deze organisaties lid	49	57	60	.	.	.	66^a
is lid van een politieke partij	10	9	9	8	6	6	4
deelname aan de verkiezingscampagne:							
een raambiljet of verkiezingsbord thuis opgehangen	6	10	.	.	.	3	3
gesprekken met anderen gevoerd om hen over te halen op een bepaalde partij te stemmen	17	14	.	.	.	18	14
aan een politieke partij geld gegeven speciaal voor haar verkiezingsactiviteiten	5	6	.	.	.	3	2
een verkiezingsvergadering, -bijeenkomst of -forum bezocht	6	5	.	.	.	2	1
activiteiten: ^b							
contact met een minister of Tweede-Kamerlid	.	5	6	7	9	5	7
contact met een burgemeester, wethouder of raadslid	.	17	13	13	20	13	20
een politieke partij ingeschakeld	.	4	6	6	9	6	6
een organisatie ingeschakeld	.	8	11	8	17	9	10
de media ingeschakeld	.	5	7	5	9	8	10
meegedaan aan een handtekeningactie	.	39	43	42	57	51	62
meegedaan met een actiegroep of demonstratie	.	10	15	19	28	24	25
politieke participatie: enige activiteit los van handtekeningacties^c	.	43	45	47	54	51	52

^a In 1998 is niet gevraagd naar 'overige organisaties', maar zijn wel meer soorten organisaties voorgelegd. In dat jaar wordt het lidmaatschap van sportorganisaties en van organisaties van huurders en woningbezitters als overige organisaties beschouwd.

^b Gevraagd wordt naar het ooit weleens deelgenomen hebben aan activiteiten die worden geïntroduceerd als mogelijkheden om te protesteren tegen wat in de Tweede Kamer gebeurt (1972 blijft buiten beschouwing omdat de vraagstelling toen ook protest tegen gemeentebesturen betrof, hetgeen de gerapporteerde participatie waarschijnlijk bevorderde).

^c Lidmaatschap van een partij, deelname aan de campagne en/of enige andere activiteiten met uitzondering van de deelname aan handtekeningacties. Voor de jaren 1981-1989 is niet de deelname aan afzonderlijke campagneactiviteiten bekend, maar wel het aantal campagneactiviteiten waaraan is deelgenomen (Dekker 2000).

Bron: NKO 1972-1998; gewogen resultaten

Overeenkomstig de bevindingen in tabel 4 hebben de lidmaatschappen sterkere effecten op de politieke participatie dan op het sociale vertrouwen. Sportverenigingen hebben geen effect en bij de buurt- en wijkverenigingen onderscheiden alleen de actieve leden zich door frequentere politieke participatie. In de andere zes sectoren onderscheiden zich leden van niet-leden door meer politieke participatie en dat verschil handhaaft zich op een uitzondering na ook na correctie, dus als uniek effect van het lidmaatschap. Anders dan verwacht is politieke participatie niet bij uitstek een effect van secundaire organisaties en waarschijnlijk ook niet van het politieke karakter van de doelstellingen van de organisatie (waarom zou dan een vrouwenbond wel en een buurtvereniging geen effect hebben?).

Natuurlijk zijn dit alles slechts ruwe indicaties. Om adequaat iets te kunnen zeggen over de effecten van lidmaatschap van en geïnvolveerdheid in vrijwillige organisaties, moet naar afzonderlijke verenigingen, hun activiteiten en de betrokkenheid van leden gekeken worden. Een belangrijke bevinding van tabel 5 is echter wel dat verschillen niet gezocht moeten worden in een tweedeling van secundaire organisaties met positieve effecten en irrelevante tertiaire organisaties (vgl. SCP, 1998: 772-773).

6. INSTITUTIONEEL VERTROUWEN IN 1998

Het tweede onderwerp waaraan met het kiezersonderzoek van 1998 meer aandacht kan worden besteed, is vertrouwen in instituties. Alvorens de gegevens uit het kiezersonderzoek te analyseren, wordt in tabel 6 echter een landenvergelijkend uitstapje gemaakt. De tabel bevat een bewerking van de antwoorden die in Eurobarometer 48.0 in de herfst van 1997 werden gegeven op de vraag: "Ik wil u nu een vraag stellen over het vertrouwen dat u heeft in bepaalde instellingen. Zegt u mij voor elk van de volgende instellingen of u er eerder wel vertrouwen of eerder geen vertrouwen in heeft." Er werden zeventien instituties opgesomd. In tabel 6 zijn ze in volgorde gezet van het vertrouwen in Nederland. Naast Nederland (NL) staan België (B), Groot-Brittannië (GB), Denemarken (DK), Duitsland (D), Frankrijk (F) en Italië (I).

Als meest frequent vertrouwde instelling concurreren radio, leger, politie en charitatieve instellingen. In Nederland vormen radio en televisie de top; die springen er in België nog veel nadrukkelijker uit en daar zou de geschreven pers de derde plaats innemen. De verschillen zijn soms aanzienlijk. Denemarken en Nederland zijn beide 'high-trust' landen, maar in Denemarken scoren kerk, leger, justitie en politie aanzienlijk hoger dan in Nederland, waar niet-overheidsinstellingen, regering en vakbonden het relatief goed doen. Over de geringe betrouwbaarheid van politieke partijen bestaat wel grote overeenstemming. Met een landengemiddelde van 20% vertrouwen staan ze op afstand onderaan en alleen in Nederland en Groot-Brittannië sluiten ze niet de rij dankzij respectievelijk de Europese Unie en de geschreven pers (oftewel tabloids?). In België springen regering, politie en justitie er internationaal uit door

een laag vertrouwen, ongetwijfeld ten gevolge van de schandalen waar het land door werd geplaagd in de jaren voorafgaande aan de enquête (vgl. Hooghe, 1998).

Tabel 6. Vertrouwen in instituties in 1997: 'eerder wel vertrouwen' in procenten van de bevolking van 18 jaar en ouder in zeven landen^a

	NL	B	GB	DK	D	F	I
de radio	79	72	70	79	64	62	51
de televisie	74	71	67	69	61	45	43
de politie	70	30	72	90	70	50	59
liefdadigheidsinstellingen	69	34	69	60	50	43	62
de (nationale) regering	68	16	49	54	31	38	29
het (nationale) parlement	66	22	51	62	39	38	31
niet-overheidsinstellingen	65	41	36	33	37	47	45
de vakbonden	64	37	38	52	42	37	31
de geschreven pers	62	63	15	46	44	52	36
de Verenigde Naties	60	33	53	71	42	44	56
overheidsinstellingen	59	29	51	59	40	47	26
grote ondernemingen	55	31	33	57	28	45	41
justitie, (nationale) rechtssysteem	54	15	50	73	54	36	32
het leger	54	35	80	75	65	54	58
de kerk	44	30	56	79	51	36	56
politieke partijen	41	10	19	32	14	12	14
de Europese Unie	37	30	26	38	32	45	53
gemiddeld	60	35	49	61	45	43	43

^a Vermeld zijn percentages 'eerder wel vertrouwen' van alle respondenten die over minstens twaalf instituties een uitspraak deden. Maximaal vijf 'weet niet'-antwoorden worden gelijkgesteld aan het antwoord 'eerder geen vertrouwen'
Bron: Eurobarometer 48.0 (oktober-november 1997); gewogen resultaten

Tot zover Nederland in vergelijkend perspectief (zie verder Dekker, 1999). In het kiezersonderzoek van 1998 werd op een schriftelijke 'drop-off'-vragenlijst naar institutioneel vertrouwen gevraagd. Deze is waarschijnlijk niet door een representatieve selectie van het de mondelinge respondenten ingevuld, maar er is weinig reden om te veronderstellen dat de ordening van vertrouwensvoorkeuren en de samenhang tussen vertrouwen en andere kenmerken daardoor sterk vertekend worden (2).

Tabel 7 toont het vertrouwen in diverse instituties. Rechters genieten het vaakst heel of tamelijk veel vertrouwen van de bevolking, de pers wordt het minst betrouwbaar geacht van de opgesomde tien instituties. De (geschreven) pers deed het in tabel 6 al

aanzienlijk slechter dan de radio en televisie; de rechters doen het nu beters dan 'justitie, het Nederlandse rechtssysteem' in tabel 6, wellicht door de bureaucratische formulering.

Tabel 7 biedt ook enig inzicht in de samenhang van het vertrouwen in verschillende instituties. Welke instituties hangen sterk samen in de publieke waardering? Zijn er misschien instituties die het moeten hebben van mensen die hun vertrouwen onthouden aan de rest? Het laatste blijkt niet op grote schaal het geval te zijn als men kijkt naar enkele ruwe samenvattingen van de gegevens met behulp van principale componentenanalyses. Worden de oordelen in één dimensie van institutioneel vertrouwen samengevat, dan valt aan de ladingen af te lezen hoe sterk het vertrouwen in de desbetreffende institutie samenhangt met het vertrouwen in alle andere instituties. Blijkens het ontbreken van negatieve waarden zijn er geen instituties waaraan vertrouwen massaal onthouden wordt, als de meeste andere instituties worden vertrouwd. Wel blijkt het vertrouwen in kerken nagenoeg los te staan van het vertrouwen in de andere instituties en ook de beoordeling van de pers staat betrekkelijk op zichzelf.

Tabel 7. Vertrouwen in instituties^a in 1998, het bevolkingsaandeel met 'heel' en 'tamelijk' veel vertrouwen in procenten en gegevens over de samenhang in waarderungen in factorladingen

	principale componentenanalyse: ladingen (x 100) ^b						
	%	vijf onafhankelijke dimensies					
	één dimensie						
rechters	68	64	75	26	-2	-5	2
politie	66	58	75	5	3	3	8
Tweede Kamer	58	72	70	14	26	-1	16
de NAVO	48	63	17	71	40	-10	2
leger	40	46	14	78	3	29	2
grote bedrijven	40	50	1	10	79	9	14
de Europese Unie	39	60	21	30	67	-22	-7
kerken	37	10	2	14	-1	90	-7
ambrenaren	34	59	55	-18	47	25	6
pers	30	38	18	2	9	-7	96
verklaarde variantie (in %)		30	20	14	15	10	10

^a De vraag op de schriftelijke vragenlijst was: 'Wilt u mij voor elk van de volgende Nederlandse (s ic) instellingen zeggen of u daar heel veel, tamelijk veel, niet zo veel of helemaal geen vertrouwen in heeft?'

^b Ladingen groter dan 40 zijn gearceerd. Een hoge lading duidt op een sterke samenhang tussen vertrouwen in de desbetreffende institutie en het vertrouwen in andere instituties met een hoge lading in dezelfde kolom.

Bron: NKO 1998; gewogen resultaten

Patronen in de beoordeling komen duidelijk naar voren als de gegevens worden samengevat in vijf dimensies die onderling niet samenhangen. Pers, kerken, strijdmacht (leger en NAVO) en economische en bureaucratische machten (grote bedrijven, Europese Unie) vormen dan aparte dimensies. Rechters, politie, Tweede Kamer vormen samen ook een dimensie. De gevestigde instellingen van binnenlandse politiek en openbaar bestuur worden als het ware als één groep beoordeeld. De ambtenaren hebben blijkbaar iets dubbelzinnigs: het oordeel over hun betrouwbaarheid hangt zowel met het oordeel over politiek en openbaar bestuur als met dat over de economische en bureaucratische machten samen.

In tabel 8 wordt tot slot voor enkele instituties, die blijkens tabel 7 nogal verschillend worden beoordeeld, nagegaan hoe het vertrouwen samenhangt met het sociale vertrouwen en met de sociale en politieke participatie, alsmede met de eerder gebruikte drie sociaal-demo grafische kenmerken. Sociaal vertrouwen gaat gepaard met meer vertrouwen in de Tweede Kamer, de kerken en de pers, maar niet met meer vertrouwen in het leger en grote bedrijven. Sociale participatie heeft een positief effect op het vertrouwen in de Tweede Kamer; politieke participatie een negatief effect op het vertrouwen in het leger. Bij de achtergrondkenmerken blijken hoger opgeleiden bij drie van de vijf instituties meer geneigd tot vertrouwen. Dat mannen meer geneigd zijn tot vertrouwen in het leger en grote bedrijven zal evenmin verbazing wekken als de voorkeur van ouderen voor de kerken. Opmerkelijker is wellicht dat jongeren meer geneigd zijn de Tweede Kamer en grote bedrijven te vertrouwen.

Tabel 8. Achtergronden van vertrouwen in diverse instituties in 1998, gecorrigeerde relatieve kansenverhoudingen^a

	Tweede Kamer	Leger	Grote bedrijven	Kerken	Pers
sociaal vertrouwen	1,9**	0,9	0,9	1,4**	1,4*
sociale participatie	1,9**	1,0	1,0	1,0	0,9
politieke participatie	0,8	0,7**	0,8	1,0	0,8
vrouw	1,3	0,7**	0,7*	0,9	0,9
≥ 45 jaar	0,6**	0,8	0,5**	1,8**	0,8
hoger opgeleid	1,5**	0,9	1,4*	0,9	1,8**

^a Significantie: * = $p < .05$ en ** = $p < .01$ (tweezijdig); gecorrigeerd voor alle overige kenmerken

Bron: NKO 1998; gewogen resultaten

Grosso modo toont tabel 8 wel de verwachte positieve samenhang tussen sociaal vertrouwen en institutioneel vertrouwen, maar in vergelijking met de sociaal-demografische differentiatie in vertrouwen zijn de effecten niet opvallend groot. Het grootste effect heeft sociaal vertrouwen op vertrouwen in de Tweede Kamer. Ziet men af van de andere kenmerken in tabel 7, dan komt het eenvoudig hier op neer dat van de mensen met sociaal vertrouwen 66% vertrouwen in het parlement heeft en van de mensen zonder sociaal vertrouwen 47% (of omgekeerd: van hen die vertrouwen in het parlement hebben, toont 68% sociaal vertrouwen, van hen die geen vertrouwen in het parlement hebben, 49%). Vergelijkbare verschillen rapporteert De Hart (1999: 232-233) op basis van antwoorden op dezelfde vraag naar sociaal vertrouwen en oordelen over de betrouwbaarheid van de overheid als bron van informatie over belangrijke maatschappelijke kwesties in een enquête uit 1996: de overheid wordt vertrouwd door 47% van de mensen met sociaal vertrouwen en door 30% van de mensen zonder sociaal vertrouwen (omgekeerd: van degenen die vertrouwen stellen in de overheid als informatiebron, toont 73% ook sociaal vertrouwen, van degenen die de overheid niet vertrouwen, 56%).

Zoals gezegd in de inleiding heeft de positieve relatie tussen sociaal en politiek vertrouwen in Amerika wel aanleiding gegeven om te filosoferen over de mogelijkheden om door versterking van het politieke vertrouwen ook het vertrouwen tussen burgers onderling te versterken (Levi, 1998). Fundering van een dergelijk project vergt echter veel meer dan een positief statistisch verband.

7. BESLUIT

De belangrijkste conclusie uit het voorafgaande is dat in Nederland helemaal geen sprake is van een algehele neergang op de indicatoren van participatie en vertrouwen. De sociale participatie en het sociale vertrouwen stijgen en waarschijnlijk is ook de deelname aan de politiek thans groter dan in de jaren zeventig. Over het politieke vertrouwen is bij gebrek aan overtuigende indicatoren weinig te zeggen.

Analyses in andere West-Europese landen laten eveneens ontwikkelingen zien die afwijken van de Amerikaanse trends. Newton (1999) treft in Eurobarometer- en European values-data internationaal per saldo meer stijgers dan dalers in het sociale vertrouwen aan. Bij het politieke vertrouwen is de algemene tendens neerwaarts, maar er zijn uitzonderingen en de dalingen zijn ook niet continu. Er zijn fasen van soms sterke daling, maar ook perioden van stabilisering en herstel. Putnam (1996) stelt dat trends van erosie van gemeenschapsbindingen en staatsburgerlijk engagement in Europa waarschijnlijk meer dan in Amerika zijn gecompenseerd door groei van het vrijwilligerswerk, nieuwe sociale bewegingen en burgerinitiatieven. In een door hem nog uit te geven boek over ontwikkelingen in het sociale kapitaal wereldwijd zal ongetwijfeld ook een grote diversiteit van trends en patronen naar voren komen. Zo toont een bijdrage van Hall (1999) voor Groot-Brittannië tegenover dalingen in het sociale en politieke vertrouwen, groei en stabiliteit in de participatie aan.

Aannemelijk is dat politiek wantrouwen in dit land ook een voedingsbodem was voor nieuwe vormen van politiek engagement.

Dat laatste punt is van algemener belang. Er blijkt vaak geen sprake te zijn van een sterk samenhangend conglomeraat van kenmerken van sociaal kapitaal. Relaties tussen vertrouwen en participatie bleken in het voorafgaande vaak niet sterk te zijn en ook in internationaal onderzoek blijven de statistische relaties vaak ver achter bij wat de filosofische en politieke beschouwingen over sociaal kapitaal doen vermoeden (vgl. Newton, 1999; Dekker en Van den Broek, 1999). De interne relaties in het sociale-kapitaalcomplex staan doorgaans in de schaduw van andere verbanden. Zo wordt sociale participatie waarschijnlijk sterker bepaald door levensfasen en privé-omstandigheden, sociaal vertrouwen en politieke participatie meer door opleiding en andere hulpbronnen, en politiek vertrouwen meer door waarden en politieke ervaringen.

Afgaande op globale trends en statistische samenhangen tussen eenvoudige indicatoren is er in Nederland weinig aan de hand; er is geen reden om zich door de Amerikaanse zorgen over neergaande ontwikkelingen in participatie en vertrouwen te laten leiden, laat staan door het beeld van elkaar versterkende en steeds verder uitbreidende processen van groeiend wantrouwen, toenemende onverschilligheid, desengagement en privatisering in alle maatschappelijke sferen, van burenccontact tot Binnenhof. Dat is immers het schrikbeeld van een omkering van de opwaartse spiraalbeweging waarin vertrouwen en engagement bij Putnam (1995) en anderen het sociale kapitaal genereren.

Natuurlijk is er reden voor twijfel. Op goede gronden kan men de kwaliteit van het datamateriaal in dit hoofdstuk ter discussie stellen. De indicatoren zijn zwak – is de meting van politieke participatie met 'ooit' verrichte activiteiten niet erg inflatoir, zo ook de meting van sociale participatie met lidmaatschappen, om van de meting van sociaal vertrouwen met een enkele ja/nee vraag maar te zwijgen? – en de oprechtheid en representativiteit van de ondervraagden zijn onzeker. Ter verdediging kan worden aangevoerd dat elders de surveyindicatoren niet beter zijn en dat met anders geoperationaliseerde indicatoren waarschijnlijk dezelfde conclusies kunnen worden bereikt. Zo wijzen institutionele cijfers over lidmaatschappen van ideële organisaties en de opbrengsten van geldinzamelingen voor goede doelen ook eerder op een stijging dan een daling van het sociale en politieke engagement in Nederland (SCP, 1998: 757-765).

De discussie over de resultaten van bevolkingsenquêtes over dit onderwerp is al enige tijd gaande in Nederland en heeft inmiddels iets ritueels. Tegenover pessimistische politici, journalisten en andere kenners van het ware leven, die de neergang van de sociale en politieke betrokkenheid met eigen ogen hebben aanschouwd en 'voor de hand liggende' verklaringen hebben voor misleidende surveyuitkomsten, staan relativerende en bij vlagen zelfs optimistische surveyonderzoekers die hun critici gemakkelijk 'gebrek aan bewijs' kunnen verwijten en hun cijfers met enige speculaties best aannemelijk kunnen maken (zie Aarts en Van der Kolk, 1999; SCP, 1996: 552-555; SCP, 1998: 770-773).

Inhoudelijk lijken de argumenten wat langs elkaar heen te gaan: de pessimisten maken zich zorgen over de vitaliteit van door vrijwilligheid gedragen sociale verbanden

en democratische instituties en de optimisten tonen aan dat de burgers toch nog steeds van goede wille zijn en uit zichzelf mooie dingen doen. Onbesproken blijft zo wat nu echt een probleem zou kunnen zijn of op zijn minst een immens risico voor de toekomst is, namelijk een groeiende kloof tussen de verspreide welwillende en actieve burgers enerzijds en anderzijds de grote politiek waarin pogingen (zouden moeten) worden gedaan tot integrale afweging en toedeling van waarden voor de hele maatschappij.

Om over de verbindingen tussen individueel burgerschap en politiek meer te zeggen, is extra onderzoek nodig naar wat er binnen en tussen de vrijwillige verbanden van de Nederlandse civil society gebeurt. Met een eenvoudige tegenstelling van secundaire en tertiaire organisaties komt men er niet, zo veel zal in paragraaf 5 duidelijk zijn geworden. De analyse van individuele opvattingen en gedragingen volstaat sowieso niet. Terecht wijzen Foley en Edwards (1998) in een overzicht van onderzoek naar sociaal kapitaal op de ironie dat het begrip wordt gebruikt om de bijzonderheid van sociale netwerken aan de orde te stellen, om vervolgens – dit verwijt geldt meer voor politicologen dan sociologen – juist gegeneraliseerd sociaal vertrouwen als een 'fully portable resource' tot kernvariabele in het empirische onderzoek te verheffen. Er is juist behoefte aan onderzoek naar de specifieke hulpbronnen, het bijzondere vertrouwen en de specifieke politieke aspiraties van afzonderlijke vrijwillige organisaties en verbanden.

In afwachting van dergelijk onderzoek zij gewezen op enkele interessante bevindingen in, alweer, Amerikaans onderzoek naar ontwikkelingen in participatie en burgerschapsidealen.

Diverse auteurs signaleren betekenisvolle uitzonderingen op het patroon dat hoort bij een positief statistisch verband tussen sociale en politieke participatie, waarbij sociale participatie in alleszins geëngageerde en altruïstische varianten steeds meer een alternatief lijkt te worden voor politieke participatie.

Galston en Levine (1997) stellen dat er met name bij jongeren een trend is in het engagement, weg van de politiek naar de 'voluntary sector'. Sociale participatie in kleine verbanden is voor deze jongeren geen broedplaats voor politieke betrokkenheid in breder verband meer, zoals De Tocqueville nog waarnam, maar eerder een vluchtplaats voor de politiek.

Eliasoph (1998) biedt fraaie gevals studies van groepen vrijwilligers die zich vol overgave inzetten voor anderen en de maatschappij en zich daarbij in alle bochten wringen om de politiek te vermijden: hun werk is niet politiek, ze willen geen politieke discussies en ze willen zo min mogelijk contact met 'de politiek'.

Schudson (1998) onderkent in zijn beschouwing over de ontwikkeling van het ideaal en de praktijk van 'the good citizen' ook een afstand-nemen van de politiek. Tegenover pessimisten die de afname van de expliciet politieke participatie benadrukken, wijst hij op positieve ontwikkelingen in de informele verbanden en de arbeidswereld. Staatsburgerlijk engagement strekt zich uit in die sferen als daar rechten omstreden zijn, discriminatie aan de orde wordt gesteld of mensen zich opwerpen voor natuur- en milieubelangen. Het kan zo zijn dat daarbij de rol van de burger als amateur-politicus in de verdrukking is gekomen, maar wordt het dan geen tijd om die rol wat minder belastend te maken?

Wat uitvoeriger aandacht verdienen de veranderingen in sociale en politieke participatierollen die Wuthnow (1998) op basis van literatuur en interviews schetst in zijn *Loose connections*. In het burgerschapsideaal van de jaren vijftig en zestig ziet Wuthnow drie hoofdfiguren: de 'organization man', de bijbehorende 'club woman' en de 'good neighbor'. De eerste is een 'middle-class' lid van een serviceclub, goed geïntegreerd in zijn woonplaats, sociaal betrokken en geacht en op die basis actief in de lokale politiek. Zijn vrouw is niet minder dienstverlenend voor de plaatselijke gemeenschap, zij het eerder praktisch en privé dan politiek. Beiden zijn vooral lid van een vereniging en gezelligheid en vrijwillige dienstverlening zijn daarin nauw verweven. De 'good neighbor' is een beperkter maar daarom ook voor iedereen te bereiken ideaal van fatsoenlijke, voorspelbare en behulpzame medeburgers. Na een periode waarin de 'politician' en de 'activist' de heldenrollen mochten vervullen, zijn er in de jaren tachtig en negentig weer drie hoofdfiguren: de 'non-profit professional', de 'volunteer' en de 'soul mate'. De professional is de opvolger van de organisatieman en de activist. Hij of zij richt zich op maatschappelijke noden en de behartiging van specifieke plaatselijke belangen, maar doet dat als werknemer en niet als lid van een vrijwillige organisatie. Het gaat om effectiviteit, niet om gezelligheid. De 'volunteer' is de onbetaalde partner van de professional en volgt vooral de club-vrouw op. De vrijwilliger is niet meer het actieve verenigingslid, maar iemand die om uiteenlopende redenen bereid is om iets te doen voor de eigen groep of buurt of voor minderbedeelden elders. De 'soul mate' ten slotte volgt de goede buurman op in een samenleving waarin buurten heterogeen en burenccontacten vluchtiger zijn geworden. 'Soul mates' zijn leden van zelfgekozen gemeenschappen zoals zelfhulpgroepen en gespecialiseerd in emotionele bevrediging. De verschuivingen die Wuthnow schetst zijn meer in het algemeen processen van specialisatie en fragmentatie. Daarbij bevrijdt het burgerschap zich van paternalisme en bekrompenheid en ontstaat er meer ruimte om op basis van individuele voorkeuren goed te doen, maar de vrijwillige bemoeienis met het grotere geheel verdwijnt ook en stellig is de betekenis van politieke participatie in de burgerschapsideaal afgenomen. Contacten met politiek horen waarschijnlijk bij het werk van de non-profit professional. Volgens Wuthnow (1998: 57) zijn in het huidige Amerika actief burgerschap en politiek twee heel verschillende dingen. Statistisch mag er nog steeds een relatie zijn tussen actieve betrokkenheid bij maatschappelijke problemen en het gaan stemmen, de participanten zelf maken een scherp onderscheid tussen beide soorten activiteiten.

De Amerikaanse bevindingen dat er nog steeds veel vrijwillige participatie is, maar dat deze vluchtiger wordt en meer gefragmenteerd en dat er een tendens is de politiek te vermijden, vormen waarschijnlijk ook een goed uitgangspunt voor discussies over de toekomst van de Nederlandse civil society. In plaats van sombere beschouwingen en luchthartige relativeringen over de hoeveelheid participatie is er behoefte aan meer reflectie op institutionele arrangementen die zorgen voor relaties tussen de vrijwillige verbanden en voor mogelijkheden om grootschalige collectieve vraagstukken aan te pakken. Belangrijke, zij het geenszins nieuwe onderwerpen in dit verband zijn de (re)vitalisering van politieke partijen als verenigingen met een belangrijke integratiefunctie en de mogelijkheden van decentralisatie en delegatie van publieke bevoegdheden naar niveaus waarop participerende burgers geïnteresseerd en georganiseerd zijn (zie ook Putnam, 1996). De thematische beperking van de politieke participatie – bij

voorbeeld in referenda, inspraakprocedures, interactieve beleidsvormingsprojecten – zou ook een uitgangspunt voor institutionele innovaties kunnen zijn. Eenvoudig zal een versterking van de vrijwillige factor in de politieke democratie niet zijn. Om de neergaande trend in de electorale participatie en de afkeer van de grote politiek in de sociale participatie te keren moet de politiek een groot en evident belang hebben voor de burgers. In een overheidsbeleid dat zichzelf neigt weg te cijferen tussen internationalisering en privatisering is dat belang waarschijnlijk moeilijk te ontdekken.

VOETNOTEN

- (1) De gegevens van het NKO'98 zijn verzameld en toegankelijk gemaakt onder leiding van Kees Aarts en Henk van der Kolk (Universiteit Twente) namens de Stichting Kiezeronderzoek Nederland (SKON). Ze zijn beschikbaar voor andere onderzoekers bij het Steinmetz Archief / NIWI (onderzoek P1414). Daar (<http://www.niwi.knaw.nl>) en op de website van SKON (<http://www.bsk.utwente.nl/skon>) is ook informatie te vinden over de andere onderzoeken.
- (2) Van de respondenten van de tweede mondelinge golf vulde 34% de schriftelijke lijst niet meer in. Van de resterende 1.201 respondenten zijn alleen de 1.119 respondenten opgenomen die een oordeel gaven over alle tien instituties waarnaar werd gevraagd. Het is zeker niet zo dat dit een willekeurige selectie van de mondeling ondervraagden is – in tabel 2 toonde 55% van 1.798 geënquêteerden sociaal vertrouwen, bij de 1.119 (herwogen: 1.066) respondenten is dat 60%.

BIBLIOGRAFIE

- AARTS, K. & H. VAN DER KOLK (1999), Tegen de stroom in? Paper voor de voorjaarsconferentie van de Nederlandse Vereniging voor Maatschappij- en Cultuurwetenschappen, 23 april 1999.
- ALMOND, G. & S. VERBA (1963), *The civic culture*. Princeton: Princeton University Press.
- BREHM, J. & W. RAHN (1997), 'Individual level evidence for the causes and consequences of social capital', *American Journal of Political Science*, 41(3), 999-1023.
- DEKKER, P. (1999), 'Niveaus van vertrouwen in landen van de Europese Unie', pp. 161-174 in BRONNER, A.E. ET AL. (red.), *Recente ontwikkelingen in het marktonderzoek* (Jaarboek 1999 van de NVMI). Haarlem: De Vrieseborch.
- DEKKER, P. (2000), 'Politieke participatie', in THOMASSEN J.J.A., C.W.A.M. AARTS & H. VAN DER KOLK (red.), *Dertig jaar Nederlandse kiezer*. (te verschijnen).
- DEKKER, P. & A. VAN DEN BROEK (1999), 'Civil societies in Noord-Amerika en Europa', pp. 69-93 in DEKKER, P. (red.), *Vrijwilligerswerk vergeleken*. Den Haag: SCP/Elsevier.
- DETH, J. VAN, M. MARAFFI, K. NEWTON & P. WHITELEY (eds., 1999), *Social capital and European democracy*. Londen: Routledge.
- ELIASOPH, N. (1998), *Avoiding politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FOLEY, M., & B. EDWARDS (1998), Is it time to disinvest in social capital? Paper for the American Political Science Association Annual Meeting, Boston, 3-6 September 1998.
- FUKUYAMA, F. (1995), *Trust*. New York: The Free Press.
- GALSTON, W., & P. LEVINE (1997), 'America's civic condition', *The Brookings Review* (Fall), 23-26.
- HALL, P. (1999), 'Social Capital in Britain', *British Journal of Political Science*, 29(3), 417-461.
- HART, J. DE (1999), 'Godsdienst, maatschappelijke participatie en sociaal kapitaal', pp. 207-247 in DEKKER, P. (red.), *Vrijwilligerswerk vergeleken*. Den Haag: SCP/Elsevier.
- HOOGHE, M. (1998), 'De 'witte mobilisatie' als moral crusade', *Sociologische Gids*, 45(5), 289-309.
- KÖBBEN, A., & H. TROMP (1999), *De onwelkome boodschap*. Amsterdam: Jan Mets.
- LAITIN, D. (1995), 'The civic culture at 30', *American Political Science Review*, 89(1), 168-173.
- LEVI, M. (1998), 'A state of trust', pp. 77-101 in BRAITHWAITE, V. & M. LEVI (eds.), *Trust and Governance*. New York: Russell Sage Foundation.
- NEWTON, K. (1999), 'Social and political trust in Established Democracies', pp. 169-187 in NORRIS, P. (ed.), *Critical citizens*. New York: Oxford University Press.
- PUTNAM, R. (1993), *Making democracy work*. Princeton: Princeton University Press.
- PUTNAM, R. (1995), 'Tuning in, tuning out', *PS: Political Science & Politics*, 28(4), 664-683.

-
- PUTNAM, R. (1996), 'Symptome der Krise', pp. 52-80 in WEIDENFELD, W. (red.), *Demokratie am Wendepunkt*. Berlijn: Siedler Verlag.
- SCHUDSON, M. (1998), *The good citizen*. New York: The Free Press.
- SCP (1996), *Sociaal en cultureel rapport 1996*. Rijswijk/Den Haag: SCP/Vuga.
- SCP (1998), *Sociaal en cultureel rapport 1998*. Rijswijk/Den Haag: SCP/Vuga.
- THOMASSEN, J., C. AARTS & H. VAN DER KOLK (red., 2000), *Dertig jaar Nederlandse kiezer* (te verschijnen).
- USLANER, E. (1999), 'Vrijwilligerswerk en sociaal kapitaal', pp. 181-205 in DEKKER, P. (red.), *Vrijwilligerswerk vergeleken*. Den Haag: SCP/Elsevier.
- VERBA, S., K. L. SCHLOZMAN & H. BRADY (1995), *Voice and equality*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- VISSCHER, G. (1995), *Kiezersonderzoek op een dwaalspoor*. Den Haag: SDU.
- WUTHNOW, R. (1998), *Loose connections*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- YAMAGISHI, T. & M. YAMAGISHI (1994), 'Trust and commitment in the United States and Japan', *Motivation and emotion*, 18(2), 129-166.

